

Пролог

Усі хмари неба об'єднались у грізні за-
гони і швидко сунули на село. Вітер пролетів
по вербах так, що вони заскрипіли і нахили-
лись до річки, наче кошлаті звірі на водопої.
Гнат і Микитка перелякались не на жарт,
а старша за них на два роки шістнадцяти-
річна Оксана підвелась, щоб краще розгле-
діти небо за гаєм.

— Куди ти! — гримнув на дівчину Гнат-
ко, а грім згори і собі щось додав басом.

Оксана кинулась на дно човна, а хлопці
почали веслувати з усіх сил. Рибі цього разу
пощастило набагато більше, ніж рибалкам,
які опинились у небезпеці.

— Не встигнемо, — тривожно промови-
ла дівчина.

— Куди не встигнемо? — не зрозумів Ми-
китка.

— До великої блискавки. Такої, яка діда
Панаса на річці вбила. Він минулого місяця
на цьому човні плив. Та не доплив.

— Я краще стрибну із човна, — занерву-
вав Микита.

— Не руш! — наказав Гнат. — Дід сам
блискавку притягнув. Я бачив.

Хлопець казав правду. Він тоді рибалив
з берега, коли розпочалась гроза. Дід Панас
перестав гребти, потім випростався і завмер.
Дощі-хлющі обмивали його, як небіжчика.
Він простер руки до неба і заволав. Хмара

відгукнулася яскравою блискавкою. Здалось, що вода під човном закипіла. Рибалка похитнувся і впав. «Діду!», — закричав Гнатко, і старий Панас, наче почув його, тому що підвівся, але, не озирнувшись, знову заголосив. І блискавка вдруге кривим оленячим рогом вдарила дивного рибалку. І цього разу поцілила влучно. Коли човен прибило до берега, дід Панас лежав на дошках, мов у відкритій труні просто неба...

— Я попливу, — знов нагадав про себе Микитка.

— Заверніться калачиками і лежіть, — наказав Гнат, не полишаючи весел.

Вони вже були метрах у десяти від берега, як раптом Микитка не витримав і пірнув у річку. Він серед хлопців плавав найкраще, і, може, саме тому вирішив, що добереться до рятівних куштів швидше за човен. А блискавка, наче цього і чекала. Вода зашипіла, а хлопець не встиг зробити останнього гребка. Гнат і Оксанка вискочили із човна і потягли друга до рівчака.

— Засипай землею! — повчав хлопчина, та Оксана і без порад почала штовхати мокрий гребінець чорного ґрунту в траншею. За лічені хвилини вони обліпили землею тіло друга. Так, як вчив Гнатка чумак Богдан.

Блискавки і далі шматувати небо турецькими ятаганамі, але двоє не помічали тріщин на небі та не чули барабанів невидимого громовержця.

Микитка ворухнув довгими віями і розплющив очі. Здивований зеленкуватий погляд, немов серед багнюки промайнуло листя папороті.

— Живий! — на два голоси зраділи юні рятувальники.

— А чого смаленим кабанчиком пахне? — несподівано запитав Микитка.

— Мабуть, тебе блискавка підсмажила, кабанчику наш, — розсміялась Оксана.

Коли гроза закінчилась і Микитка змив бруд з тіла, то друзі побачили на його спині малюнок, схожий на зображення Богородиці, ікона якої висіла у сільській церкві.

— Тебе не ми, а Діва Марія врятувала, — Оксанка перехрестилася.

— Ну, і ми трохи, — нагадав Гнатик про свої заслуги.

— Я борг віддам, — пообіцяв врятований, — я вас наступного разу від ординців захищу.

— Краще б його не було — такого наступного разу.

Лісова гадюка і підступний розбійник

На другий день після дощу сонце згадало про свої прямі обов'язки — зігрівати землю. Рудий Мур шукав собі достойних пригод. Ганяти курчат йому набридло, а ось гніздо на дереві зацікавило. Шпаки саме святкували народження пташенят. Кіт швиденько стрибнув на гілку, потім на другу, третю і зупинився навпроти пташиної родини.

— Мур! — грізно попередив наступні дії домашнього улюбленця Гнатко.

Кіт нахилив голову і здивовано поглянув на господаря: мовляв, у чому річ? Вже порахувати новонароджених не можна? «Няв!» — привітав шпаків із радісною подією Мур і повернувся до гри з курчатами.

Гнат підхопив кошик і подався до лісу, де на нього вже чекала Оксанка. Хлопець боявся навіть собі самому зізнатися у своїх ніжних почуттях до сусідки, бо розумів, що вона старша і вийде заміж раніше, ніж він стане справжнім козаком, але головне, що її вподобав чумак Богдан — його родич і старший товариш.

Гриби після дощу піднялись біля коріння дерев і на галявинах дружними родинами. Оксана акуратно клала їх голівками вниз, а Гнату на таку роботу не вистачало терпіння. Досить швидко підлітки набрали по два кошики грибів і повернули додому. На осонні

їх перестрів дядько Харитон зі своїм собакою, схожим на вовка.

—Доброго дня вам, — поздоровкалися діти, — знову скарби шукаєте?

—Ти, Оксано, кошик, що у правій руці, поклади на землю.

—Чого це ви, дядьку Харитоне?

—Гав-гав, — незадоволено замість хазяїна відповів вовкопес на прізвисько Сірій.

Дівчина виконала команду, але цього Харитонові виявилось замало:

— Відійди від кошика.

Оксана слухняно зробила кілька кроків убік, а дядько підійшов до кошика і ткнув у нього тонкою палкою. І тут діти побачили серед грибів голову гадюки. Як змія опинилася там і як її з відстані угледів односелець, важко було пояснити. Гадюка незадоволено прошипіла і поповзла по деревині. Пес grimнув на змію, щоб не пручалася, коли жити хоче, і та завмерла, поки не опинилася під кущами.

—Гав-гав! — попрощався Сірій з хвостатю.

—Даремно відпустили, — зітхнув Гнатик, — кажуть, що м'ясо змії дуже смачне і корисне.

—А тобі що, вдома їсти не дають?

—Гадюку на обід точно не дають. А ви їли зміїв?

—Доводилось, але лише через скруту, — дядько Харитон замовк, ніби щось пригадуючи, — тільки не приємно, коли голова після

того, як відрубасш її, щелепами водить, та і тіло й далі звивається.

Харитон різко обірвав свою розповідь і глянув вгору. Там піднебіння неба дражнив крилами швидкий яструб. Дядько зупинив на ньому свій погляд і наче заснув. Діти навіть боялися поворухнутись, щоб не завадити цьому безсловесному спілкуванню людини і птаха.

—Розвідка татар куряву підняла. Поки далеко звідси, але біда не за горами.

—А ви як бачите? — Гната вразили слова дядька.

—Яструб бачить, а я у нього погляд позичив.

Козака Харитона у селі знали як незвичайну людину. Він і на Січі бував, і з чумаками мандрував по небезпечному Чорному шляху, і навіть на чайках до Туреччини ходив під проводом Антона Головатого. Правда, останні три роки села надовго не полишав. Днями ходить по лісу з лопатою і копає, копає. Люди кажуть: скарб шукає. Може, вже і знайшов, бо гроші у Харитона водяться. Ось молодшого племінника послав вивчати буквар, а це карбованця вартує, а старшого навчають Часослову. А за це всі п'ять карбованців треба віддати.

— Дядьку Харитоне, навчіть мене бачити, як яструб.

Чолов'яга посміхнувся у розкішні довгі вуса.

—Та я не малий вже, — по-своєму зрозумів козака Гнат.

—Я цього не казав, бо у твої роки на Січі хліб вчився пекти.

—Хліб краще мені доручити, — нагадала про себе Оксана.

—Подумаю, — сказав, як пообіцяв щось не то дівчині, не то хлопцю Харитон, і розчинився у лісі разом зі свої чотиринадцятьма друзями.

Гнат розчаровано зітхнув, бо не встиг спитати про скарби. І що дивно: копає дядько, а ям тих ніхто не бачив. Мабуть, знову закидає їх землю.

На подвір'ї хлопця зустрів рудий Мур, задоволений життям. На його вусах ще молоко не висохло.

—Ти шпаків не чіпав? — суворо запитав Гнат.

—Мур-р-р, — з докором у голосі відповів кіт, мовляв, як ти міг про мене так погано подумати.

Раптом щось чорне і невеличке прошигнуло по стовбуру, і пір'я полетіло врізнобіч. На землі не встигли отямитись, як маленький розбійник розорив гніздо і втік з двору.

—Що це було? — поцікавився думкою kota приголомшений хлопець.

—Мур, — відповів рудий, і це означало, що він з невідомим розбереться.

Як ординців із села Виганяли

Юхим обідав на сторожовій вежі. Коли доїдав останній шматок сала, внизу, наче з-під землі, виріс козак Харитон.

—Запалюй вогонь! Татари скачуть!

—Та де ж ті бісові ординці? — Юхим одночасно доїдав сало, запалював вогонь і вдивлявся у легкий туман, немов намагався зазирнути за обрій. Але даремно: навіть натяку на небезпеку не було.

—Я до села, людей у лісі ховати.

Цієї весни половина чоловіків подалася на заробітки, дехто пішов з чумаками. Тим, хто залишився, навіть від невеликого загону татар відбитися було б важко, а якщо темної сили кількасот вершників, то й поготів.

Дзвіниця церкви Пресвятої Богородиці скликала людей. Гнат і Микита мали луки і вміли добре стріляти. В юрбі вони почувалися захисниками жінок і дітей. Однак дядько Харитон говорив не тільки про майбутній бій.

—Вози ставимо перед лісом на узвишші. Так з усіх боків у нас буде захист. Зносьте луки, стріли, списи. А я поки дітей і жінок поведу до схованок у лісі.

—У які схованки? — не зрозуміли у натовпі.

—Хороші. Побачите.

Еге ж, не простий козак Харитон. Виявилося, що не скарби він шукав, коли зем-

лю рив, а схрони робив на чорний день. По знайомих тільки йому стежках повів Харитон старих і малих. Раптово зупинявся серед заростів, піднімав пласти трави, а потім і дерев'яний настил. В отвір по сходах люди спускались не рішуче, але запалені свічки додавали їм бадьорості, та й вибору не було: залишитись на поверхні означало або загибель, або неволю.

—Гей, підземний отамане, не забудь про нас, як татари підуть. А то Петра і Павла не відсвяткуємо, — гостра на язик Лукерія і у напівтемряві не замовкала.

—Ой, ти Петре, Павле та Іване, а вже твоя Петрівонька минає.

—Половини літечка немає, — заспівала Євдокія.

—Ну, якщо співаєте, то все буде добре, — задоволений загальним настроєм, Харитон закрив схрон.

Коли він уклав траву на останню схожанку і повернув на стежку до села, то почув збоку дихання листя. Козак підняв лук, а йому назустріч з-за дерева вийшли Гнат і Микитка. Пес Сірий відреагував на незадоволення хазяїна незлобним риком.

—Ми з вами, дядьку Харитоне, — твердо промовив Гнатко.

—Ми ховатись не будемо, — підтримав друг.

—Та вже пізно ховатись, — процідив крізь зуби козак і відпустив стрілу.

Вона пролетіла над головами хлопців. І вони почули за спинами зойк.

—Лягай! — скомандував Харитон.

Друзі миттєво кинулись у хаші, але встигли почути свист другої стріли і скрик другого ординця. Здавалось, у козака десять рук і кожна випускає стрілу з лука. Несподівано хлопці побачили перед собою хиже створіння їхнього зросту. Татарин замахнувся кривою шаблюкою на Гната, та не вдарив, а якось дивно витріщив очі і упав. Він упав не один, а разом з вовкопесом, який прихопив шию ворога ззаду. Татарин швидко затих.

Хлопці і собака уважно вслуховувались у тишу.

—Сірий!

—Дядьку Харитоне!

—Живі?

—Неушкоджені, — за двох відповів Гнат, — а звідки ці татари?

—Трохи своїх людей лісом пустили, але основний загін там — за селом.

Козак розвернувся і швидким кроком попрямував до місця головної сутички. Хлопці побігли за ним, і Харитон цього разу їх не зупиняв.

Татари пролетіли селом. Від злості, що нікого немає, підпалили кілька хат.

—Наша горить, — Гнатко стиснув лука, але стрілою з узвиштя поганців не дістати. Та вершники не забарились і поскакали до возів, за якими причаїлися селяни.

Чорна зграя наблизилась, воїни випустили стріли, які постукали по дереву і поранили двох селян. Двох татар збили влучними пострілами і захисники. Коли вершники завернули коней, Микита прошепотів з надією:

—Може, злякались.

—Вони нашу міць перевірили. Зараз серйозно підуть, і надовго нас не вистачить, — очі козака зробились якимись дивними, і він шумно видихнув.

Хвиля вітру так вдарила по ординцях, що перелякані коні стали дибки, а потім кинулися вбік. Гнат з подивом подивився на козака:

—Це ви, дядьку Харитоне?

—Це зайвий вітер з мене вийшов.

—А ще можете?

—Зараз побачимо.

Татари згуртувались і знову понеслись на узвиштя. Козак заплющив очі і видихнув повітря, здавалось, не тільки з легенів, а й з печінки. Три перших коня упали на землю разом із вершниками, решту рознесло по різних боки.

—Отримали, бусурмани! — закричав Гнатко.

—Зараз втретє буде, — пообіцяв Микитка, але подивився на козака і осікся. Той сидів з обличчям сірим, як у мертвяка.

—Не давай обіцянки, вона не цяцянка, — Харитон важко підняв вії.

Татари трохи ошаліли від несподіваних поривів вітру, але не вгамувались. Щось кричав їх головний на чорному приземкуватому коні, і ординці гикали у відповідь та гарцювали перед новою атакою.

Хлопці принишкли, мовчав і козак, закриваючи власним тілом юних сміливців. Харитон подивився в небо, немов востаннє. Його яструб креслив кола на хмарах. Раптом обличчя козака просіяло, і він усміхнувся на всі свої криві зуби, адже не даремно його звали Харитоном Кривозубом.

— Щось побачили? — не втерпів Гнатко.

— Зараз і ти побачиш, — запевнив козак і усміхнувся так, що худе, продовгувате обличчя стало майже круглим.

Ординці із задньої лави почали несподівано падати. Хвиля іншого шуму накрила чужинців. Коні закрутили і решту вершників, враз усі татари побачили зовсім поруч озброєних вояків.

Гострозорий Гнат розгледів серед їхніх рятівників свого старшого товариша — чумака Богдана. А козака Тараса, якого за могутню статуру прозвали Дві Спини, лише сліпий не розпізнав би. Селяни зрозуміли, що цього року чумаки пішли не Чорним шляхом, як планували, а Муравським. І на їхнє щастя, вчасно завернули вози на знайомі подвір'я. Чоловіки не могли відірвати очей від Тараса, точніше, від його півтораметрової довбні. Здавалосьь, що вона ледь торкалась

спин і голів приголомшених вершників, а ті, немов іграшкові, падали від першого дотику. «Гра у піддавки» захопила селян, але трубний голос Харитона привів їх до пам'яті:

— Чого стоїте?! Вперед на татарву!

Удару з двох боків бусурмани не витримали і розсіялись за селом, залишаючи загиблих і скалічених.

Гнат стояв посеред рідного обійстя і печально дивився на попелище. Їх хата, така ловка і чепурна, перетворилась на чорний сум.

—Вище ніс, козаче, збудуємо толокою ще кращу, — підбадьорював друга Богдан.

—Поки поживете у нас, — обізвався Микита.

—А де Оксана? Де ваші жінки? — Богдану не терпілося побачити свою улюбленицю. Саме через дівчину він вмовив чумаків зупинитися в Ольшанці.

Так завдяки Богдану чоловіки згадали, що у лісі залишилися їхні берегині.

— Ошаліли ми від радості, — виправдовувався Харитон, звільняючи жінок і дітей з підземелля.

Побивалися тільки мати Гнатика — Євдокія, та багатослівна Лукерія, хату якої також спалили ординці до останньої очеретини.

—А де Мур? — поцікавився у друга Микитка.

—Не знаю. Може, разом з хатою згорів, — Гнат ледь не заплакав.

—Няв! — рішуче із-за паркану не погодився кіт.

—Дивись, він щось притягнув додому.

Діти здалеку не могли розпізнати, що у рудого чорніє під лапою. Коли підійшли ближче, зрозуміли: ласка стала здобиччю кота.

—Дотримався свого слова Мур.

—Якого слова? — не зрозумів Микитка.

—Котячого, — зітхнув Гнатко і розповів сумну історію розорення пташиного гнізда і обіцянки Мура помститися розбійникові, якого хлопець тоді навіть не розпізнав, а рудий винюхав, вислідив і покарав хижого звірка на лагідне ймення — ласка.

Богдан біля сусідньої хати розповідав Оксані чумацькі історії, а дівчина перебирала пальцями червоне намисто — перший подарунок юнака. Гнатику не зручно було втручатись, але він не міг не запитати:

—Ви коли у дорогу рушаєте?

—Післязавтра.

—А мене візьмеш?

—Якщо тітка Докія дозволить, візьму.

—А мене? — усміхнулася красуня.

—І тебе візьму через пару рочків заміж.

Оксанка зашарілася, а Гнат пішов умовляти маму дозволити йому чумакувати.

ЗМІСТ

ОЧИМА ЯСТРУБА	3
Лісова гадюка і підступний розбійник	6
Як ординців із села виганяли	11
Пригоди півня і чумака Богдана	19
Шлях до шляхтича	27
У чужій стороні	34
Крилата рятівниця пана Анджея	49
Розмови з деревами і неприємності зі шпилькою	55
Дорожні прикросці і розбійний напад	66
Гнат захищає француза і знайомиться з паризькими нетрями	74
Дуель у Булонському лісі	83
Перші гроші юного художника і голоси з підземелля	91
Бійка у Лоншані і порятунок «привида» ..	106
Несподівана зустріч і прощання з П'єром .	114
Початок чумацької одиссеї	121
Бій у степу і взяття Хаджибею	130